

קירקארא

אוניברסיטת בר־אילן
הפקולטה למדעי היהדות

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטין (זוס)

גיליון 29, ניסן תשפ"ו, מרץ 2026

עורכת: טוהר מאיה בורשטיין

צילום: טלי כהן

שלום לכולם!
בימים אלו, בהם האירועים המתרחשים לנגד עינינו הם בקנה מידה תנכ"י והיסטורי, אנחנו לא שוכחים לרגע את העלון המחלקתי:
ראשון, פרופ' שון זליג אסטר שיציג את הקושי בקישור הממצא הארכיאולוגי עם הכתוב בתנ"ך.
לאחר מכן, תמר הירדני תציג את מלון עדן מירושלים מתחילת בנייתו עד היום.
עטרה כהן יאיר תשתף אותנו במחקר התזה שלה שעוסק בתל אבו שושה.
יוחנן בן-גד יחשוף בפנינו את הממצאים שהתגלו בחפירות סרטבה.
ולסיום, אני - טוהר, אציג פרק מתוך הסמינריון שלי שעוסק בנבואת המקדש של יחזקאל.

חג פסח שמח!

קריאה מהנה,
טוהר מאיה בורשטיין

תוכן עניינים

12 האיש, הקנה והחבל
// טוהר מאיה בורשטיין

3 סיפור ומציאות באתרים
ארכיאולוגים מתקופת המקרא
// פרופ' שון זליג אסטר

4 תעלומת הגלונות הציוניים
// תמר הירדני

7 בין פוליס לארחב הכפרי: ריכוז
וניתוח המידע בתל אבו שושה
// עטרה כהן יאיר

9 חפירות המחלקה במבצר סרטבה-
אלכסנדריון
// יוחנן בן-גד

פרופ' שון זליג אסטר

המזבח בהר עיבל

הנטיה הטבעית היא לנסות לזהות את האתר עם דמות מקראית. נטיה טבעית זו נובעת מחשיבות הסיפור ככלי קוגניטיבי. הסיפור הוא דרך לארגן רעיונות, הוא דרך לעצב תודעה, הוא דרך ליצור הגיון מתוך סבך הנתונים. חוקרים רבים השתמשו בסיפור על מנת למשוך מתנדבים, תקציבים, ועניין לאתרים מקראיים: כאן חפרו עבדי יצחק באר, כאן נולד גלית, כאן נלחם דוד. החוקרים יודעים שהסיכויים למצוא כתובת עם השמות הללו קלוש, אך הסיפור הוא הסיבה בגינה אנשים רבים רוצים לחפור ולחקור אתרים מקראיים.

יש לכבד את הסיפור – בלעדיו היה לנו סבך של נתונים בלי קשר ביניהם, ומעט מאד עניין בארכיאולוגיה של תקופת הברזל. יש להציג את הנתונים היבשים שעולים מן החפירות, ובמקביל, רצוי וצריך להעלות אפשרויות שונות לקשר את הנתונים לסיפור המקראי. לעתים הנתונים מקבילים לסיפור, לעתים משלימים את הסיפור, לעתים הקשר ביניהם לבין הסיפור אינו ברור.

ובמקביל, יש להתאזר בסבלנות. ככל שיתגלו אתרים נוספים הדומים למתחם הפלחני בהר עיבל, תפקיד האתרים האלה והקשר לסיפור המקראי יתבהר. ככל שהתגלו יותר חותמות "למלך", התגלית של בליס הפכה ליותר משמעותית.

הממצא מייצג לעתים רבות קו מקביל לסיפור, אך במקרה זה המחקר יכול לעזור ל"קיום המקבילים" האלה להתחבר. עיקר המחקר ההיסטורי של תקופת המקרא הוא לבדוק את הנתונים העולים מן הכתובות, מן החפירות ומהתנ"ך, ולראות היכן ומתי נפגשים שני הקווים המקבילים: הממצא והסיפור.

"כאן דוד המלך חי" שר סלאח שבתי המיתולוגי במחזמר. האמירה המיתולוגית מבטאת את רצונם של צליינים נוצרים, עולים יהודים, ובעבר גם היסטוריונים מוסלמים למצוא בארץ ישראל את העדויות לפעולותיהם של גיבורי התנ"ך (המקבילים לגיבורי כתבי הקודש האחרים בדתות השונות). האפשרות למצוא את המקום האמיתי בו חי ופעלו גיבורי התנ"ך עניינה מלומדים ופשוטי העם. כולם שאפו לחבר סיפור ידוע עם אתר גיאוגרפי ריאלי.

אין ספק שאפשרות זו דרבנה את מיזם חוקרי ארץ-ישראל הפרוטנסטנטיים כגון בליס ומקאליסטר בסוף המאה ה-19. אלה הניחו את היסודות למחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל. אבל כפי שכבר התחילו בליס ומקאליסטר לגלות, ממצאי החפירה אינם תמיד מביעים את פרטי הסיפור המקראי בצורה דרמטית.

בין התגליות של בליס היתה חותמת "למלך חברן", הראשונה מבין מאות חותמות "למלך" שהתגלו מאז. חותמות כאלה מוסיפות מידע חשוב על המנהל וארגון הצבא בממלכת יהודה, אך אינן מתכתבות בצורה ישירה עם אף סיפור מקראי ספציפי. אותה אמירה נכונה לגבי כמעט כל הכתובות החשובות מתקופת המקרא שנתגלו בימי המנדט הבריטי, ביניהן מכתבי לכיש וחרסי שומרון. כתובות אלה נוסכות אור יקר על המנהל בממלכת יהודה ובממלכת ישראל, אך אף דמות מקראית אינה מוזכרת בהן.

מלכים הידועים לנו מהמקרא אכן מוזכרים בכתובות המלכותיות של מלכי מואב, ארם, אשור, ובבל, אך לעתים הסיפורים המובאים בכתובות אלה אינן חופפות בצורה מלאה לסיפור המקראי. כך לדוגמה מצבת מישע מספרת על נצחונו של מישע על יורשי אחאב (והשווה מלכים ב פרק ג), וכך כתובת תל דן מביאה גרסה שונה של מרד יהוא.

אם הכתובות מאתגרות את הכמיהה למצוא הקבלה חומרית לסיפור המקראי, האתגר גדול שבעתיים כשמגיעים לממצא חומרי שאינו כתובת. דוגמה מאלפת לכך היא האתר הפולחני החשוב מהמאה ה-13 לפנה"ס בהר עיבל שחפר פרופ' אדם זרטל ז"ל. אתר זה מלמד אותנו רבות על הקבוצות החדשות שהתיישבו בהרי השומרון בסוף המאה ה-13. ניתן לזהות קבוצות אלה עם הקבוצה אותה כינה פרעה מרפנתח בשם "ישראל" בכתובת מהתקופה הזו. אך האם ניתן לזהות את האתר עם בניית המזבח של יהושע, עליו מסופר ביהושע פרק ח פס' ל-לג?

תמר הירדני

אנשי מעלה התחתנו באולמו המפואר, האוניברסיטה העברית קיימה בו טקסים, ובחרי הציבור שהיו שכנים - בתחילה במוסדות הלאומיים ואחר כך בכנסת הישנה - נהגו לסעוד בו בקביעות. דוד בן גוריון לן במלון עדן כמעט שנה וחצי, כדי לחסוך את הנסיעה לשדה בוקר, והנרייטה סאלד התגוררה בו במשך כעשר שנים רצופות.

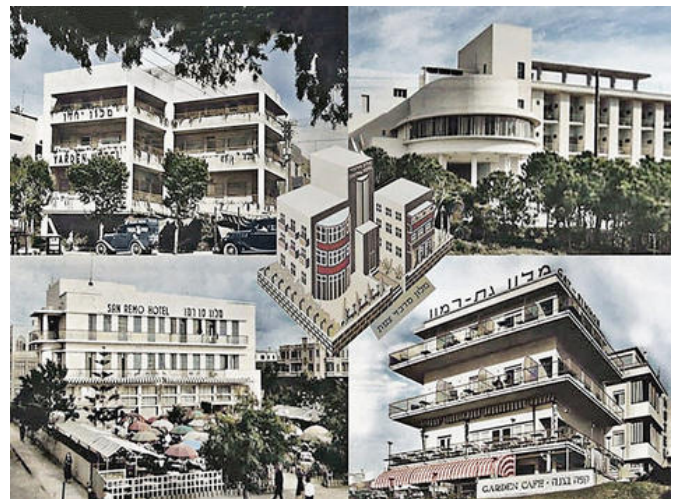
האירוע הדרמטי ביותר שהתחולל במלון עדן קרה דווקא בשלב משמח בתולדותיו: אחרי נדידה בין בתים שכורים, הגיע המלון ב-1938 אל המנוחה והנחלה, בבית שנבנה במיוחד עבורו במקומו הנוכחי. בעלי המלון, הזוג רוזה ואברהם ליפשיץ, השקיעו בבנייה את כל חסכוניותיהם ואף לקחו הלוואות, וכמובן שלא ציפו למהומת האלוהים שנכרכה בפתיחה החדשה, שתוכננה באפריל אותה שנה. כבר בינואר, כשהחלו לחפש עובדים נוספים, שלחה אגודת פועלי ירושלים של ההסתדרות הסכם לחתימתו של אברהם ליפשיץ, ובו 21 סעיפי העסקה. בין הסעיפים היו הדרישה להעסיק אך ורק יהודים, להעדיף חברי ההסתדרות שייקבעו על ידי לפי תור, לא לפטר עובד ללא הסכמתה ועוד. ליפשיץ נדרש לשלם לעובדים שכר גבוה מהמקובל בתעריף שנקבע על ידי ההסתדרות ולהגביל את שעות העבודה לתשע שעות יומיות בלבד.

אברהם ורוזה ליפשיץ, אוסף משפחת אסיאו.

הליפשיצים יכלו לכאורה להשליך את המכתב לפח ולהמשיך בענייניהם, שכן המלון היה נכס פרטי לגמרי, אלא שעדן היה, כאמור, יקירה של התנועה הציונית. התנועה לא הקימה אותו, אך היא המליצה עליו בפרסומיה, קיימה בו אירועים חשובים ושלחה אליו אורחים.

האם יש דבר כזה "מלון ציוני"? השאלה הזאת צדה את מחשבתי אחרי שנתקלתי ברשת במאמר מרתק של ד"ר דניאלה שוהם-סמית על עיצובם של המלונות הציוניים. כאדריכלית העוסקת בהיסטוריה של הארכיטקטורה, הקדישה שוהם-סמית את עבודת הדוקטורט שלה לעיצוב הפנים והחוץ של מלונות יהודיים בארץ ישראל בימי המנדט הבריטי, שאותם היא הגדירה כ"מלונות ציוניים". אבל רגע, מהו בכלל מלון ציוני?

גלויה אופיינית של התנועה הציונית בארץ ישראל בימי המנדט הבריטי, עם כמה מהמלונות הציוניים בארץ, אוסף דניאלה שוהם-סמית.

התשובה לא ניתנה במלואה במחקר שלה, מה שהוביל אותי לכתוב עבודת תזה לתואר שני בדיוק על זה. במחקר שלי עסקתי במלון עדן המיתולוגי בירושלים, ודרכו ניסיתי לפצח את הדנ"א של המלונות הציוניים. מסתבר שגם אם ההגדרה של "החיה" הזאת מעט מעורפלת, אפשר בכל זאת להצביע על כמה קווים משותפים ברורים בין "חברי העדר", כמו עיצוב המלונות בסגנון הבינלאומי (אבל בהגשה לאומית), ניהול ברוח התנועה הציונית, ופעילות אופיינית וייצוגית. עובדה מפתיעה היא שאף אחד מהמלונות הללו לא נבנה או מומן בכספי התנועה הציונית, אז איך הם דווקא מלונות ציוניים? קראו את המחקר שלי ותגלו...

התכנסנו כאן כדי לדון במלון אחד מכל החבורה הציונית, שכבר ניחשתם שהוא מלון עדן. רוב הציבור שנולד אחרי שנות ה-60 (כולל אותי) לא שמע עליו מימיו. לכן, מה הופתעתי לגלות שהמבנה הישן ברחוב הלל פינת ההסתדרות במרכז ירושלים, שחלפתי על פניו פעמים רבות, היה פעם ספינת הדגל של התיירות הציונית בעיר.

ליפשיץ הבין שהאדמה בוערת, כשמשמרות מחאה קולניות צצו מדי בוקר מול המלון שלו. הוא שיגר מכתב בהול לראש הוועד הלאומי, יצחק בן צבי, בבקשה שיסייע בפתרון המשבר. בן צבי הסכים, בתנאי שהצדדים יקבלו עליהם את הדין ללא עוררין. בפגישה המתוחה שטח ליפשיץ את עלבוננו על ההאשמות נגדו ועל החוצפה לדרוש ממנו לנהל את עסקיו לפי דרישות אגודת פועלים. ההסתדרות מצדה מחתה על כך שליפשיץ מעסיק ערבים בימי פרעות בתירוץ של "שבת גויים", וגוזל את עובדיו בכך שאינו משלם שעות נוספות, לא מבטח אותם, לוקח אחוזים מהטיפים ומפטרם כרצונו.

עשרה ימים מתוחים חלפו, ובסופם פסק הוועד הלאומי כי על ההסתדרות להתנצל בפני ליפשיץ על שפגעה בכבודו. באשר להסכם, נכזבו לליפשיץ בשורות עגומות: הוועד הלאומי הכניס רק מעט מתיקונו וכך נקבע, למשל, כי עליו לפטר מיד את כל העובדים הערבים, הוא יוכל לקבל רק שלושה עובדים מחוץ להסתדרות, הוא לא יוכל לפטר עובד ללא אישורה, הוא לא יהיה רשאי לחתום על חוזים פרטיים עם עובדים, כל החוזים הקיימים יבוטלו ועוד.

ספק אם הליפשיצים העלו בדעתם כי ההחלטה למתג את עדן כ"מלון ציוני" תעמוד בסתירה כה גדולה לזכויותיהם כבעליו. מחויבותם להחלטת הוועד הלאומי חיזקה את מעמדו של עדן כמלון ציוני, אך פגעה קשות במעמדו כעסק פרטי. המתח הזה עורר סערה בארץ כולה בין המצדדים בזכויות העובדים, לבין המוחים על הפקעת זכות הקניין של המעסיקים. פסיקת הוועד הלאומי עוררה דאגה בקרב בעלי מלונות יהודים אחרים, שחששו כי "ניצחון הפרולטריון על הקפיטליזם" יגיע גם אליהם.

התחייבותו של ליפשיץ לקבל את דין הבוררות אילצה אותו לחתום על ההסכם בעיצומם של המאורעות. הוא ניסה להמתיק את הגלולה כשפנה לסוכנות היהודית בבקשה לסיוע כלכלי בטענה שהמלון הוא "ישות ציונית", אך הבקשה נדחתה. עם פקיעת ההסכם לאחר שנה, סירב ליפשיץ להאריכו והרחיק מהמלון כל עובד הסתדרות. בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה והמלון כמעט נסגר. עם סיום המלחמה ב-1945, הסתבר כי ענף המלונות הציוניים כמעט חוסל, ומלון עדן נותר יחיד במערכה על לב התייר הציוני.

לאחר קום המדינה עבר מיתוגו של המלון כציוני לאפיקים אחרים, כמו הירתמות למען מד"א, תמיכה בקרן המגן, הענקת נופשונים לוועד למען החייל ותרומות למלווה העלייה. במשך שנים הוא שימש כביתם הירושלמי של חברי כנסת ובכירים בממשלה, עד שנסגר ב-1974. הבית ההיסטורי שימש בהמשך למטרות שונות, עד שנקנה לאחרונה על ידי יזם פרטי, והוא צפוי להיפתח מחדש כמלון יוקרה בשם 'עדן בוטיק'. יש למה לצפות!

ריקודים בטרקלין של מלון עדן, אוסף דניאלה שוהם-סמית

הליפשיצים עצמם היו ציוניים גאים ששמחו לייצג את התנועה, ולכן סכסוך עם הפועלים העבריים היה הדבר האחרון שהם רצו. תוסיפו לזה את העובדה שבימי המאורעות הקשים, כשהמלון נקלע לעיכוב בבנייה ולחובות, הוא זכה למענק מהוועד הלאומי, והרי לכם תסבוכת שעלולה לפגוע קשה בתדמית של מלון עדן כציוני.

הפתרון שאברהם ליפשיץ מצא היה להתחמק ולהיות "עסוק", עד שבבוקר ה-7 בפברואר, חודשיים לפני הפתיחה החגיגית, הוא גילה בעיתון הפועלים 'דבר' את הכותרת המבעית: "מלון עדן משתמט". תחתיה הופיע סיפור התחמקותו, ונכתב:

"האגודה אומרת לאחוז בכל האמצעים שבידה כדי להבטיח שמחוסרי העבודה הרשומים באגודה לא ידחקו ממקום עבודה זה."

בעקבות המהומה, פרסם ליפשיץ מכתב הסבר: "האמת היא כי עוד לא נפגשתי עם בא כוח אגודת עובדי בתי מלון... לא מפני השתמטות כי אם מפני דאגות וטרדות מרובות... עד יום פתיחת המלון יעברו עוד כחודשיים. ברור אפוא כי ההתמרמרות היא מיותרת לגמרי."

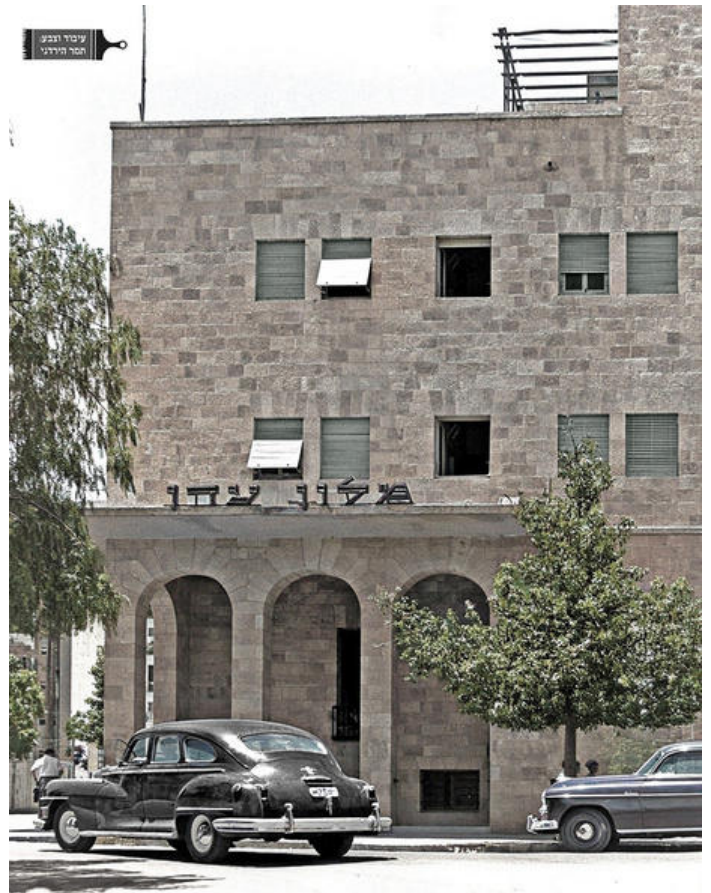
אלא שההתחמקות של ליפשיץ המשיכה, עד שבעיר החלו לצוץ מודעות רחוב שהאשימו אותו על שהוא "מתנגד לחלוקת עבודה צודקת" וחונק את המלון שלו "תוך כריתת לחם מפי מחוסרי עבודה ומשפחותיהם". המודעה פורסמה יום אחר יום, עד שליפשיץ הבין כי הפגישה היא בלתי נמנעת. בשבתו עם ראשי האגודה הוא הצהיר כי מלון עדן הוא משכנה הטבעי של התנועה הציונית, אך מאידך לא יתכן לחייב אותו בתנאים המופרכים שבחווה. כיצד יתכן, תהה, לדרוש מבעל עסק להעסיק עובדים על פי החלטות של גורמים זרים? איך אפשר לצפות ממנו לשלם שכר מופרז, כשמצב התיירות הקשה בגלל המאורעות כמעט הביא אותו לפשיטת רגל? הטונים עלו והמשא ומתן התפוצץ.

עבודת התזה, **בין מלון פרטי למלון ציוני: סיפורו של מלון עדן בירושלים, 1919-1974**, נכתבה במחלקה ללימודי א"י בבר אילן בשנת 2025, בהנחייתו של פרופ' קובי כהן-הטב.

לקריאה נוספת:

Ohad-Smith, D. (2010). Hotel design in British Mandate Palestine: Modernism and the Zionist vision. **The Journal of Israeli History**, 29(1), 99–123.

Cohen-Hattab, K. (2004). Zionism, tourism and the battle for Palestine: Tourism as a political-propaganda tool. **Israel Studies**, 9(1), 61–85.

חזית מלון עדן ב-1950, פריץ כהן, אוסף התצלומים הלאומי.

עטרה כהן יאיר

עם זאת, ריבוי הגורמים החוקרים ("ריבוי ידיים") יצר ביזור של המידע והיעדר תמונת מצב אחידה. הצורך המחקרי שעולה הוא יצירת בסיס נתונים מרוכז ומסודר והנגשת המידע לצורך המשך מחקר. עבודת התזה שלי מתמקדת באיסוף כלל המידע הקיים, אימותו ודיוקו באמצעות עבודת שטח, ראיונות עם חברי הקיבוץ ושימוש בטכנולוגיות מתקדמות (LiDAR, פוטוגרמטריה ועוד). כל המידע מוזן למאגר נתונים מבוסס מקום (GIS), המעניק לכל ממצא "תעודת זהות" מפורטת.

לקראת סיום שלבי האיסוף ועיבוד הנתונים, ניתן כבר להצביע על מספר חידושים ומסקנות: ראשית, ניתן לנסות לשחזר את גבולות היישוב, בהתבסס על הנחת יסוד לפיה קבורה, חקלאות ותעשייה נעשו מחוץ לשטח היישוב, לפחות עד סוף התקופה הרומית. המיפוי מצביע על פער בין מיקומי מבנים לבין מתקנים חקלאיים, באזור המשמש כיום לחקלאות. ייתכן כי פער זה מרמז על חלק נוסף של העיר שטרם נחשף, וניתן יהיה לבדוק זאת בעתיד באמצעות סקר או חפירות בדיקה. שנית, זוהו שני אזורי קבורה מובהקים (נקרופוליס): האחד מדרום-מערב לעיר לאורך נחל משמר, והשני מצפון-מערב לה. בסך הכל תועדו כ-47 קברים מסוגים שונים, בהם מערות כוכים, מערות ארקוסוליה וקברי ארגז.

מערת קבורה בעלת כוכים שנחשפה בעת הסדרת כביש 6953, כחלק מהנקרופוליס הדרומי של גבע פיליפי, ותועדה במהלך סיור בשטח. צילום: עטרה כהן יאיר.

ניתוח הממצאים, הן מהחפירות באקרופוליס והן מהמתקנים החקלאיים, מחזק את הטענה כי שיא פריחתה של העיר היה בתקופות הרומית והביזנטית. אולם כאן עולה הפרדוקס של גבע פיליפי: מחד, מדובר בפוליס עשירה, בעלת מעמד גבוה ושליטה על "כורה" (שטח כפרי) נרחבת. מאידך, שטח היישוב הבנוי עצמו מצומצם מאוד ובעל אופי כפרי למדי.

על הכותבת: עטרה כהן יאיר, סטודנטית לתואר שני במחלקה ללימודי א"י וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. כותבת עבודת תזה בהנחיית פרופ' בועז זיסו (בר-אילן) וד"ר אבנר אקר (האוניברסיטה העברית).

תל אבו שושה שוכן בצומת דרכים אסטרטגית ורבת משמעות, בנקודת המפגש שבין כביש 66 (מגידו-יקנעם) לכביש 6953 החוצה את רמות מנשה. מיקום זה אינו מקרי; הוא משמר צומת דרכים עתיקה, והתל עצמו מהווה חלק ממערך יישובים המתפתחים בשולי רמות מנשה, הכולל את תל יקנעם, תל קירה, מגידו, לגיו וכפר עתנא. על גבעה בזלתית הסמוכה לקיבוץ משמר העמק שוכן התל, ובו טמונים שרידים ארכיאולוגיים המעידים על רצף התיישבותי מרשים – החל מהתקופה האפיפלאוליתית ועד לשרידי הכפר אבו-שושה שהתקיים במקום עד 1948.

מבט על תל אבו שושה וקיבוץ משמר העמק מצפון לכיוון דרום. צילום: פרופ' בועז זיסו.

כיום מזוהה התל עם העיר גבע פיליפי – פוליס רומית שקיבלה את מעמדה במאה הראשונה לפנה"ס. העיר, אשר טבעה מטבעות משלה והפגינה נוכחות במעמדה עד המאה החמישית לספירה, מוזכרת בכתבי יוסף בן מתתיהו כמקום בו יישב הורדוס את פרשיו, ובהמשך כיישוב ממנו יצאו לוחמים נגד המורדים במרד הגדול.

המחקר הארכיאולוגי בתל אבו שושה החל לפני כמאה שנים, עם דוחות חפירות הצלה מימי המנדט הבריטי. מאז הקמתו של קיבוץ משמר העמק בשנת 1926, נוצר קשר הדוק בין חברי הקיבוץ לעתיקות המקום. לאורך השנים הצטבר מידע רב ממגוון מקורות: פרסומי חפירות ומאמרים, סקרים (סקר ישראל וסקר JVRP), ארכיונים, מוזיאונים ואוספים פרטיים של חברי הקיבוץ. לכך מצטרפת החפירה הלימודית המתקיימת בראש התל מאז שנת 2020 בראשות ד"ר אבנר אקר.

לקריאה נוספת:

לין, ח'. (2021). **דיאלוג בין צפונות העבר להווה: 90 שנות ארכיאולוגיה במשמר העמק 1930–2020**. מילניום-איילון.

מזר, ב' (עורך). (1988). **גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה, משמר העמק**. הקיבוץ המאוחד. (המקור פורסם בתשמ"ח).

Adams, M., & Tepper, Y. (2017). **Jezreel Valley 2017 archaeological survey – Tell Abu Susha area: Preliminary report**. Israel Antiquities Authority.

תופעה זו חריגה בהשוואה לפוליס אחרות, ומעלה שאלות מהותיות: מדוע יישוב קטן כל כך זכה למעמד של פוליס? האם היו "תנאי קבלה" ארכיאולוגיים שניתן לזהות? כיצד היא משתווה לערים אחרות בנות התקופה?

יש עוד רבות לגלות וללמוד. מחקר זה, לצד עונת החפירות שתתחדש בחודש יולי הקרוב, ינסו לשפוך אור נוסף על סוגיות אלו. בינתיים, אנו נותרים עם הנוף המרהיב של עמק יזרעאל הנשקף מראש התל, ועם הפריחה העונתית המסמלת את ההמשכיות וההתחדשות באתר היסטורי ייחודי זה.

יוחנן בן-גד

חשיבותו של האתר משתקפת גם בספרות חז"ל, המזהה את סרטבה כתחנה השנייה בקו משואות לקידוש החודש שהועברו מירושלים לבבל. פתרון לקושיית חוסר קו הראיה בין הר המשחה לסרטבה נמצא ככל הנראה בתחנות ביניים המוזכרות בתוספתא.

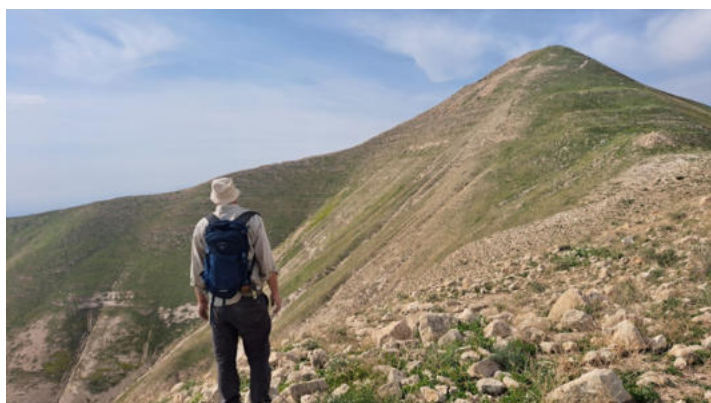
היסטוריה מחקרית

קרן הסרטבה זוהה לראשונה באמצע המאה ה-19 על ידי רובינסון וקוצ'ה. בהמשך תועדו ביצוריו ומערכות המים שלו על ידי משלחת ה-PEF והאב אב. לאחר מלחמת ששת הימים הורחב המחקר לבחינת המעטפת הצבאית וההנדסית של המבצר; במסגרת זו סקר זאב משל את מערכת המצור, דוד עמית חקר את מערכת אספקת המים, ואילו אדם זרטל הציע את התיאוריה בדבר קיומו של "מגדלור הרודיאני" מונומנטלי בפסגה. החפירות הארכיאולוגיות השיטתיות הראשונות נערכו בשנות ה-80 על ידי יורם צפריר (ז"ל) ויצחק מגן, אשר חשפו במדרון המזרחי (שטח A) שרידי פאר אדריכלי הכוללים חצר עמודים ועיטורי פרסקו וסטוקו (טיח מעוטר ומכויר) מהתקופות החשמונאית וההרודיאנית.

עונת 2025

אחרי ארבעה עשורים של הפוגה מחקרית בסרטבה, עקב האתגר הלוגיסטי של חפירה במדרונות התלולים ובהינתן הנסיבות הביטחוניות והפוליטיות, כעת חודשו החפירות בסרטבה. שתי עונות של חפירה מחודשת באתר כבר הניבו תגליות מרהיבות וחומר דיו למאמרים, תזות ודוקטורטים מרעישים. בסקר התגלה אוסטרקון כבר ביום החפירה הראשון, המצטרף למכלול אפיגרפי במבצר. הסקר הנומיסמטי שנערך במדרונות ההר בראשות יניב לוי, סטודנט במחלקה ואוצר מטבעות ברשות בעתיקות, הניב מאות מטבעות, רובם פרוטות חשמונאיות מימי המלך אלכסנדר ינאי, כולל מטבע עופרת נדיר ביותר.

בחופשת חורף שנה שעברה חידשה מחלקתנו את החפירות במבצר סרטבה-אלכסנדריון שמתנשא כ-600 מטר מעל בקעת הירדן בגובה של 377 מטר מעל פני הים. זהו פרויקט משותף למחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ויחידת קצין מטה לארכיאולוגיה של המנהל האזרחי - בראשות ד"ר דביר רביב, חיים כהן וקמ"ט ארכיאולוגיה בני הר-אבן ובתמיכת משרד המורשת. במקביל לחפירה אנחנו עובדים על פרסום ממצאי חפירות צפרייר-מגן. נחשוף בפניכם פה מהתגליות של שתי העונות האלה ואולי אף נעורר את עניינכם להצטרף לפרויקט המדהים בעונות הבאות, החל אולי כבר מאחרי פסח, בתקווה לימים שקטים.

פרופ' יואל רוסקין מביט על הסרטבה מצפון-מזרח אחרי לקיחת דגימות pOSL צילום: יוחנן בן-גד

מקור השם

המבצר נקרא אלכסנדריון על שם מייסדו, המלך אלכסנדר ינאי (103-76 לפסה"נ), בעוד השם סרטבה (או סרטבא) השתמר במקורות חז"ל ובשמו הערבי של ההר, "קרן סרטבה". למקור השם "סרטבה" הוצעו פרשנויות מגוונות: גלגול של מונחים ארמיים לביצוריו (כגון "שורא טבא" או "צור טבא"), זיקה ל"שר הצבא" המקראי, קשר לנחלת בני טוביה, או כינוי גנאי לינאי בספרות הפרושית כ"טובח" החסידים ("צור טבח").

רקע היסטורי

על פי יוסף בן-מתתיהו "אלכסנדריון, הוא מבצר חזק ונהדר בראש הר גבוה" (מלחמת היהודים א'ו:ה'). המבצר הוקם ככל הנראה על ידי אלכסנדר ינאי, אולי כהנצחה לקרב צפון, ומשקיף על חלק נכבד ממלכת ינאי. בימי שלומציון שימש כאחד משלושת בתי האוצר המרכזיים של הממלכה החשמונאית. פעמיים נכבש האתר בידי הרומאים (פומפיוס 63, גבניוס 57 לפנה"ס). הורדוס ציווה לשפצו בידי פירורא אחיו, הגביה את פסגתו בצורה מלאכותית וקבע בו את מעון אשתו מרים ואת מקום קבורת בניו, אלכסנדרוס ואריסטובולוס, לאחר שהוציא אותם להורג.

תצלום האוסטרקון מממצאי צפרייר-מגן בשיטת צילום היפרספקטרי ויתוך תמונה בשילוב בינה מלאכותית צילום: המעבדה לארכיאולוגיה מדעית במכללת עזריאלי, בירושלים.

צוות החפירה עונת 2025 (משמאל לימין: ד"ר דביר רביב, ורד יעקבי, יהושע שטרק, יוחנן בן-גד).

עונת 2026

השנה המשכנו להרחיב את החפירות בסרטבה בשטחים בניהול חיים כהן, וסטודנטים במחלקה: אסף דל, דוד רטי, ורד יעקבי והכותב, אולם העונה התקצרה עקב המצב הבטחוני. בשטח A הושלמה חשיפת מקווה טהרה חשמונאי והורחב שטח החפירה דרומה. באזור ההרחבה נתגלה בתוך מפולת, בסיס אומנה (Anta) מרשים בסגנון אטי, שאולי מעיד על עיצוב כניסה מונומנטלית לאגף המלכותי.

בתוך מפולת מאסיבית מגובשת בשטח C נחשפו קטעים של פרסקו מעוטר בדגמים גיאומטריים עשירים בגווני שחור, אדום, צהוב וירוק, לצד פריטי סטוקו. בסמוך לו התגלו ממצאים המרמזים על בית מרחץ מפואר, ביניהם חוליית עמוד של ההיפוקאוסט (חימום תת-רצפתי). בשטח T, בקצה המערבי של הפסגה, ממערב לשטח C, נחשפו קירות מאסיביים הבנויים באבני גזית עם סיתות שוליים וזיז בולט, בדומה לקיר הגבוהה בשטח B. כמו כן התגלה קיר עם דיפון יוצא דופן בלוחות אבנים שמידותיהם 20X40X60 ס"מ. בנוסף התגלו בשטח T גם שפע של חתיכות סטוקו ופרסקו בדגמים גיאומטריים ושלא צבעים כולל אדום, שחור, לבן, ירוק, כתום, וכחול. ממערב לשטח T נמצאו חוליות עמוד בחתך בצורת לב שהתגלו תוך כדי הכשרת השביל החדש, המצביעות על קיומה של חצר עמודים (פריסטיל) נוספת בראש ההר, מעבר לזו המוכרת בשטח A במדרון המזרחי.

בעונת 2025 ניהלו את השטחים אחיה כהן תבור, וסטודנטים במחלקה: ורד יעקבי, יהושע שטרק, גיא דרך והכותב. בעונת 2025 התמקדנו בשטח A במדרון המזרחי. בשטח זה נחשף רצף סטרטיגרפי מורכב הכולל חמישה שלבים. הממצאים מעידים על קיומו של מבנה עמודים חשמונאי מפואר המעוטר בסגנון דורי, לצד מקווה טהרה וקירות מטויחים בטיח לבן. בתקופה ההרודיאנית הוקם באתר מבנה הפריסטיל (חצר מוקפת עמודים), שהיה מרוצף פסיפס וקירותיו עוטרו בפרסקו וסטוקו. תגלית דרמטית במיוחד נחשפה בשכבת החורבן מהמאה הראשונה לסה"נ, הכוללת קורות עץ מפוחמות, גרעיני דגן וכלי חרס וזכוכית, המייצגים ככל הנראה את פעילות המורדים והצבא הרומי בראשית המרד הגדול.

ד"ר דביר רביב בהדרכה בשטח A של החפירה צילום: יוחנן בן-גד

בשטח B, הממוקם בפסגת האתר בסמוך לקיר הגזית המונומנטלי, נחשפו שלושה נדבכים נוספים של קיר המגדל החשמונאי, הנחשב לאחד הביצורים השמורים ביותר מתקופה זו בארץ ישראל. בקרבת הביצורים התגלה מסמר קליגה המרמז על נוכחות לגיונרים רומיים באתר. בקצה הצפוני של הפסגה, בשטח C נחשפו מפולות אדירה של אבני גזית מאסיביות דומות לאלה של הביצור בשטח B, וכלי חרס ימי ביניים עשויים ביד עם עיטורים גיאומטריים (HMGPW) המעידים על שימוש בחורבות המבצר אולי כמקום מקלט בתקופה האיובית-ממלוכית. בשטח A2, שלמרגלות שטח A ממזרח, התגלה מכלול עשיר של ממצא קטן, הכולל כותרת דורית, כלי זכוכית ומטבע נדיר של הורדוס ארכילאוס המעוטר באשכול ענבים וקסדה. במקביל, החפירות בשטח G במדרון הצפוני, ובמדרונות הדרומיים והמזרחיים חשפו קטעים שמורים מאמת המים העליונה, מתקני שיקוע בטרסות חקלאיות, לצד קטעים מהחומה ההיקפית ומקווה טהרה חשמונאי-הרודיאני נוסף בשטח M.

חפירות האחלקה במבצר סרטבה-אלכסנדריון

חוליות עמודים בצורת לב בזריחה בשטח A של החפירה.

אחד הגילויים המפתיעים העונה היה זיהויה של פעילות באתר בתקופה הרומית המאוחרת (מאות 3–5 לסה"נ) בשטחים C ו-T, שלב שלא היה מוכר קודם לכן בתולדות האתר. גם בשטח M במדרון הדרום-מזרחי המשכנו לחפור השנה ולחשוף את הביצור ההיקפי של האתר כולל שכבת מילוי הניגשת לביצור שאפשרה לתארך אותו לתקופה החשמונאית. מעניין גם לציין שביצור זה בדיוק על אותו קו גובה כמו הקיר המשופע בשטח D במדרון הצפון-מערבי של ההר. שם נחשפו קטעים מרשימים של קיר משופע העוקב כנראה אחר דרך הגישה המקורית למבצר. שלוש אבני דרדור שהתגלו בשטח W החדש במדרון הדרומי של ההר מהוות ככל הנראה עדות לאחד המצורים. עוד ריבוע בדיקה שנפתח ממש בימים האחרונים של העונה חשף קטע ביצור מתחת לקו הקיר בשטח W שיושב בדיוק על קו אמת המים. לקראת סוף העונה הבלתי מתוכנן נפתח שטח חפירה חדש (שטח E) בקצה הצפון-מזרחי של הפסגה. באזור זה התגלתה בסקר פינת ביצור אבני גזית עם סיתות שוליים וזיז בולט של לפחות שני נדבכים. מתחת לנדבכים אלה נראה שיש שרידי ביצור מקדים לסיכום ניתן לומר שהתחלנו לראות כמה אוצרות הסרטבה עוד טומן בחובו ושבהחלט יש עוד הרבה פוטנציאל מחקרי באתר. ובכך אני מתרגש להזמין אתכם במסגרת זו לקחת חלק בפרויקט בהמשך הלימודים שלכם. בתפילה ותקווה לימים שקטים.

לקריאה נוספת:

www.facebook.com/people/The-Sartaba-Alexandriion-Excavation-Project/61572501870632/

עמית, ד. (1989). הספקת המים למבצר אלכסנדריון. בתוך **אמות המים הקדומות בארץ ישראל: קובץ מאמרים**. יד יצחק בן-צבי. בן-מתתיהו, י. (1923). **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים** (י. ב. שמחוני, מתרגם). שטיבל. (היצירה המקורית פורסמה במאה ה-1 לספירה). זרטל, א. (2015). פסגת הסרטבה — מגדלור הרודיאני? **ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה**, לא, 144–150. כתבי ידיעות אחרונות. (2025, 27 בינואר). "אלעזר בר גר מן בית עקימן": פוענחה כתובת בת כ-2,000 שנה. **ידיעות אחרונות**. מאיר, ד. (1982). "מסרטבא לגרפינא" — לזיהוי מקומה של סרטבא, השנייה בתחנות קו המשואות מירושלים לבבל. **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה**, 23, 11–16. משל, ז. (1989). מערכת מצור ודרך קדומה לרגלי מבצר אלכסנדריון (סרטבה). **ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה**, כ, 292–301. עיר-שי, ע. (1982). אף-על-פי-כן סרטבא היא אלכסנדריון. **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה**, 25, 169–171. עמית, ד. (1989). הספקת המים למבצר אלכסנדריון. בתוך ד' עמית, י' הירשפלד ו-י' פטריך (עורכים), **אמות המים הקדומות בארץ ישראל: קובץ מאמרים** (עמ' 213–220). יד יצחק בן-צבי. צפירי, י., ומגן, י. (1984). שתי עונות-חפירה במבצר אלכסנדריון/סרטבה. **קדמוניות: כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא**, יז(65), 26–32.

Schmidt, N. (1910). Alexandrium. **Journal of Biblical Literature**, 29(1), 77–83.

Vörös, G. (2023). The peristyle courtyard of Alexandrium/Sartaba in the light of the herodian royal palace in Machaerus: A comparative architectural and archaeological analysis, 40 years after the excavations and surveys in 1981 and 1983. **Liber Annuus - Studium Biblicum Franciscanum**, 73, 559–575.

טוהר מאיה בורשטיין

איור 2 מתוך: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010174436>

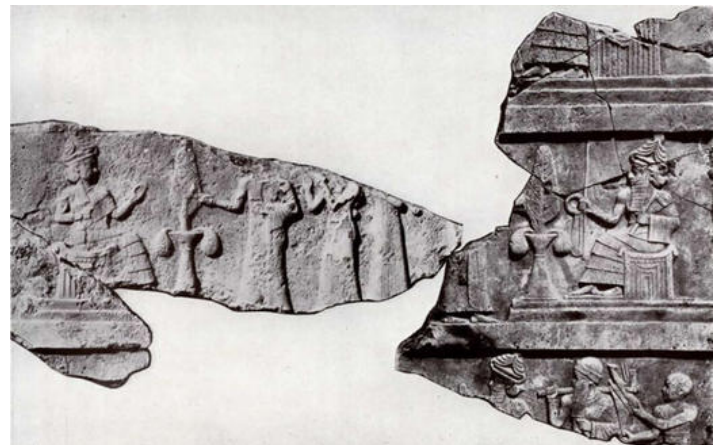
על מנת להראות מובהקות לסמל המוט והחבל בהקשר של מדידות חיפשתי תבליטים בעלי זיקה לבנייה. ואכן במהלך קורס אפיגרפיה שהעביר פרופ' בועז זיסו נחשפתי לתבליט סנחריב (איור 3). סנחריב היה מלך האימפריה הנאו-אשורית בין השנים 705 ל-681 לפנה"ס והתגאה בכישוריו ההנדסיים ובשליטתו במשאבי הטבע. אחד מהמפעלים שהוא מתפאר בהם הוא בניית מערכת שתוביל מים לעיר נינוה ממרחק של עשרות קילומטרים. בכדי להנציח מפעל זה הוכן תבליט גדול בממדים של 9.30 מטרים אורך ו-9.20 מטרים רוחב חצוב בח'ינס. תבליט זה מתאר זוג אלים (אשור ומוליסו) הנישאים על גבי חיות ומחזיקים את סמל המטה והחבל. דבר זה מסמל את התכנון והבנייה ה"אלוהיים" שניתנו לסנחריב לשם בניית התעלה (Langendorfer, 2012, pp. 18; 124).

איור 3 מתוך: (Bachmann, 1927, p. 10)

המאמר מבוסס על עבודת סמינריון שמוגשת לד"ר אריאל קופילוביץ במסגרת הסמנריון שנערך השנה במחלקה לתנ"ך ע"ש זלמן שמיר: "עיון בבבואות הפורענות והתקומה של יחזקאל".

פרקים מ-מח בספר יחזקאל מהווים את היחידה החותמת של ספר יחזקאל ועניינה תיאור המקדש, ירושלים וארץ ישראל לעתיד לבוא. יחזקאל הנביא מובא להר גבוה ושם "וַיִּהְיֶה אִישׁ מֵרְאֵהוּ כְּמֵרְאָהוּ נְחֹשֶׁת וּפְתִיל פְּשִׁתִּים בְּיָדוֹ וְקֶנֶה הַמֶּדָּה, וְהוּא עֹמֵד בַּשָּׁעַר" (מ, ג). מוטיב האיש המודד מופיע בתנ"ך רק בעוד מקום אחד נוסף - בספר זכריה: וְאָשָׂא עֵינָי וְאָרָא וְהִנֵּה אִישׁ, וּבְיָדוֹ חֶבֶל מֶדָּה. וְאָמַר אֲנִי אֶתְּהַלֵּךְ, וַיֹּאמֶר אֵלַי לִמַּד אֶת יְרוּשָׁלַם לְרֵאוֹת כְּמֵה רְחֹבָהּ וְכֵמֵה אֶרְצָהּ. (זכ, ה - ו). בתחילת המחקר שלי הופנתי למצבת אור-נמו (איור 1). במצבה זו המתוארכת ל - 2,120 לפנה"ס לערך ושם, מתוארים שלבים שונים של פרויקט בניה (אל הירח נאנה מעניק למלך אור-נמו חבל ומטה מדידה לשם בניית מקדש). לדברי הורוביץ (Hurowitz, 1992, p. 326), קבלת מוט וחבל המדידה מהאל כציווי ולגיטימציה אלוהית לבניית מקדש הוא המקור למוטיב שמופיע בספרי יחזקאל וזכריה.

איור 1 מתוך: <https://www.penn.museum/sites/journal/8955>

בעקבות ייצוג ויזואלי זה, עלה בזכרוני שגם באסטלת חמורבי (איור 2) האל המסופוטמי šamaš - אוחז מוט וחבל. ואכן רות (Roth, 1995, pp. 22-23) מתייחסת למחווה זו וטוענת שהשימוש בכלים אלו היה חיוני כדי להבטיח שהמבנים החדשים עבור האלים יהיו בממדים שמקובלים על האלים, דבר המדגיש את שיתוף הפעולה בין המלך לאל.

לדעתי, ניתן לומר שלמרות שהעדויות הארכיאולוגיות של תיאור חבל ומטה המדידה מתוארכות לתקופות קדומות לתקופת יחזקאל (האלף השלישי והאלף השני לפנה"ס), הם עדיין היו נפוצים במזרח הקדום והוצבו במקדשים ובמקומות ציבוריים לעיני כל. בתיאורים אלו המלכים מקבלים מהאלים את הקנה וחוט המדידה כמינוי מלמעלה שהם "הבונים" מטעם האל ומוסמכים לבנות את בתיו. מוטיבים אלו שימשו את הבבלים גם לאורך התקופה של יחזקאל וזכריה (המאה השישית והחמישית לפנה"ס). ניתן להניח שיחזקאל היה מודע לסמלים אלו ושאל מהם השראה לנבואתו שבה האל לוקח אותו להר גבוה ומראה לו מקדש בנוי ואיש במראה נחושת המודד את חלקיו וזאת במטרה לעודד את העם בגלות באמירה ברורה שהגאולה בדרך. בנוסף לכך, חוסר הקוהרנטיות במוטיב הספרותי מכון למטרה נוספת של יחזקאל להתפלמס עם התרבות המקומית המאמינה שמלכי בבל הם אלו שבונים בכוחם את מקדשיהם של האלים (אור נמו, גודאה וחמורבי), וכן שמלכים יכולים להשתמש ב"כוחות אלוהיים" לצורך פרויקטי בנייה אזרחיים (כדוגמת סנחריב) לעומת התרבות היהודית המובאת אצל הנביאים שלפיה האדם לא מסוגל לבנות מקדש לאל. דוגמא לכך מובאת בישיבה "א... אֵי זֶה בַּיִת אֲשֶׁר תִּבְנוּ לִי וְאֵי זֶה מְקוֹם מְנוּחָתִי" (סו, א). מכאן ניתן לומר שפשר הנבואה הוא שהדמות כמראה הנחושת פועלת מטעם אלוהים (בלא מתווך אנושי), ומוודאת שהמקדש נבנה על פי מפרטים אלוהיים.

לשם השלמה אוסיף את פרשיית נתינת תכנון הבית מדויד לשלמה בנו, כפי שמתואר בספר דברי הימים א, כח (מקור קרוב לזמנו של יחזקאל): "וַיִּתֵּן דָּוִד לְשִׁלְמֹה בְּנוֹ אֶת תַּבְּנִית הָאוֹלָם וְאֶת בְּתִיּוֹ וְגִבְזָיו וְעֲלִיתָיו וְיַחְדָּיו הַפְּנִימִים וְבֵית הַכֹּפֶרֶת." (פסוק יא). ועם כל זאת, מספר דבה"א דואג להוסיף לאחר מכן: "הֲלֹל בְּכֶתֶב מִיַּד יְ-הוָה עָלַי הַשְּׂבִיל, כֹּל מְלָאכֹת הַתַּבְּנִית... וַיֹּאמֶר דָּוִד לְשִׁלְמֹה בְּנוֹ חֲזַק וְאַמֵץ וַעֲשֵׂה אֶל תֵּיֶרֶא וְאַל תַּחֲתֵ, כִּי יְ-הוָה אֱ-לֹהִים אֱ-לֹהֵי עַמְּךָ לֹא יִרְפֶּךָ וְלֹא יַעֲזֹבְךָ עַד לְכָלוֹת כָּל מְלָאכֶת עֲבֹדֶת בֵּית יְ-הוָה." (פסוק יט – כ). כלומר הן לנביא יחזקאל והן למחבר ספר דברי הימים חשוב להגיד שהתכנון והאישור לבנייה ניתנו בידי האל.

הוכחה מובהקת לדעתי להנחה של הורוביץ ניתן לקבל מגליל A (איור 4) אשר מדבר על בניית מקדש אנינו (E-ninnu). בגליל זה מסופר שלאחר שהאלים מחליטים על בניית המקדש נשלח ציווי למלך גודאה (2125 לפנה"ס לערך) בחלום. עוזרו האלוהי של גודאה, שמספק לו את התוכנית והמידות לבנייה המקדש, הוא נינורודה (Ninuruda), שפירושו המילולי הוא "אדון הנחושת" (משמעות המילה nin היא אדון ומשמעות המילה uruda היא נחושת, מתכת זוהרת). לאחר מכן גודאה מתחיל לסקור את אתר הבנייה ומסמן את היקפו באמצעות חבל שנקשר ליתדות בקצוות (Sharon, 1996, pp. 106–107; Suter, 2000, pp. 83–102).

איור 4 מתוך: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010124631>

לסיום אתייחס לחוסר הקוהרנטיות במוטיב הספרותי. בעוד נינורודה מספק לגודאה תוכנית ומידות למקדש אותו הוא אמור לבנות בעצמו, איש הנחושת בנבואת יחזקאל מראה לו מבנה עתידי בנוי שאין צריך לבנותו אלא לספר עליו "לְבֵית יִשְׂרָאֵל".

לקריאה נוספת:

- Bachmann, W. (1927). **Felsreliefs in Assyrien: Bawian**, Maltai und Gundük.
- Hurowitz, V. (1992). **I Have Built You an Exalted House: Temple Building in the Bible in Light of Mesopotamian and Northwest Semitic writings**. JSOT Pr.
- Roth, M. T. (1995). **Mesopotamian Legal Traditions and The Laws of Hammurabi**. Chicago-Kent Law Review, 71(1), 13–39.
- Sharon, D. M. (1996). A Biblical Parallel to a Sumerian Temple Hymn? Ezekiel 40-48 and Gudea. **The Journal of the Ancient Near Eastern Society**, 24, 99–109.
- Suter, C. E. (2000). **Gudea's temple building: The representation of an early Mesopotamian ruler in text and image**. STYX Publication.